

TRABZON ŞEHİR MERKEZİ DİNÎ MİMÂRÎ YAPILARINDA TEZYÎNÂT ANLAYIŞI

Kemal ÖZKURT -Erdem KARADENİZ***

İlk yerleşimi milattan önceki yıllara uzanan Trabzon'da İslam dönemi kısa süren Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu hâkimiyeti dışında¹, 1461'de şehrin Osmanlılarca fethiyle başlar.

Trabzon Karadeniz'de, şehzadeler bakımından Amasya'dan sonra gelse de, Yavuz ve Kanuni gibi iki önemli ismin çocukluklarının burada geçmesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir.

Dini mimari kapsamında ele alınan camiler ve türbelerdeki süslemeyi ele alan bu çalışmaya yapıların kısa tanıtım ve süslemelerin yapılarıdaki yerleri ve türlerine değinerek sonunda bir mukayese yapılacaktır.²

İç Kale Camii

Yapı Trabzon'un fethinden kısa bir süre sonra, 1470 yılında inşa edilmiştir. Yine inşasından kısa bir süre sonra, 1869-1891 yıllarında bir tamire konu olmuştur. 1963 yılında eklenen minare ve çeşme ile yapı günümüze gelmiştir.

Bani olarak, Şirin Hatun'un adını görmekteyiz.

Mihrap ve son cemaat revakı doğu duvarına yerleştirilmiş olan inşa kitabesinde yazı süsleme bulunmaktadır. Ayrıca taçkapı dıştan taşlarla dikdörtgen içerisine alınmış olup, yuvarlak kemerli formudur ve kaval silmelerle kuşatılmıştır.

Taş süslemeye inşa kitabesi (Fot. 1), mihrap ve minare şerefe altlığında yer verildiği görülmektedir. Geniş anlamda sade tutulan mihrap, yukarıya doğru silmelerle ayrılmakta ve daralmaktadır. Kavsara kısmında ise yine taş işçiliği ve nisbeten aşınmış bir süsleme yer almaktadır. Mihrabın tepeliğinde Ali İmran suresi 37. ayetin bir kısmı yer almıştır.³ Ayrıca yapıda son dönemlerde geçirdiği onarımlarda harim mekânına Çihar Yâr-i Güzin levhaları eklenmiştir.

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, kemal.ozkurt@omu.edu.tr

** Yüzüncüyıl Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Öğrencisi, e.karadeniz061@gmail.com;

1 Ali Sevim – Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 55, 89, 94, 463 vd.

2 Medreselerin dini mimari içinde olup olmadıkları sanat tarihçiler arasında tartışmalı bir konu olduğu için burada medrese yapılarına değinilmemiştir.

3 Bu ayet aynı dönem Osmanlı camilerinin çoğunda yer almaktadır.

Yazılarda Celi Sülüs karakteri tercih edilmiştir.

Gülbahar Hatun Camii

1514 yılında inşa edilen yapı, 1545, 1803, 1885 ve 1975 yıllarında onarımlar görmüştür. Bani adı olarak, Yavuz Sultan Selim görülür.⁴

Süsleme taçkapıda öne çıkar ve burada, yazı, bitkisel ve geometrik tezyinata yer verilir. Mihrap süslemenin yapıda yoğun olarak ele alındığı ikinci öge durumundadır (Fot. 2).

Taş süsleme, son cemaat revakında, sütun başlıklarında, minare, taçkapı sövesi, mihrap ve minberde görülür (Çiz. 1).

Son cemaat revakında alçı pencere şebekelerine yer verilmiştir.

Kalem işi süsleme, kuzey cephedeki giriş kapı alınlıklarında (Çiz. 2), harim mekânı kubbelerinde, pencere etrafında, pandantiflerde, mihrapta, minberde, son cemaat revakında kubbelerin içlerinde yer almaktadır.

Yapıda yazı türü olarak sadece Celi Sülüs kullanılmıştır. Kitabesinde Tevbe suresi 18. ayetten sonra 1031 كُتِبَ بِهٖ اسْعَد ifadesi ile Trabzon'daki sanatçılardan birinin adına tanık olunmaktadır. Burada yazı sanatkârının adı Es'ad olarak verilmektedir.

Tezyinat içinde kullanılan renklerin, yeşil, mavi, sarı, siyah, kırmızı olduğu görülmektedir. Camideki klasik dönem süslemeleri bozulmuştur.⁵

İskender Paşa Camii

Adını bânisinden alan cami,⁶ bulunduğu mahalleye adını vermiştir.⁷ 1529 yılında İskender Paşa tarafından inşa ettirilen cami, aynı zamanda haziresinde banisini de misafir etmektedir.⁸

1529 yılında inşa edilen yapı, 1874, 1882, 1897, 1971, 1985-1990 yıllarında gördüğü çok sayıda onarımla günümüze gelmiştir.

Camide süslemenin en yoğun olduğu yerler olarak taçkapı, mihrap (Fot. 3) ve minber görülmektedir. Burada yazı, bitkisel ve geometrik süslemeler yer almaktadır (Çiz. 3).

4 Hüseyin Albayrak, *Trabzon İmâret (Hâtûniyye) Külliyesi*, Trabzon 1998, s. 13-19, 24.

5 Ömer Kahrıman, *Trabzon'da Türk Devri Mimari Eserleri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, s. 34.

6 Son cemaat mahalli giriş kapısında yer alan dört satırlık kitabenin ilk 2 satırı Arapça, son iki satırı ise Farsça'dır. Halil Edhem, *Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri*, *Tarihi Osmâniyi Encümeni Mecmuası*, 1 Şubat 1334, Sekizinci Sene, Numara 48, s. 346.

ن اقاخدا مظعلأ ناطلسلا ملود مايا ي فكارايملا دجسملا اذھ ائب دق
... مکلم الله دلخ ن اذ دزياد ن اذ ميس ن اذ ميس ن اطللسلا مجعلا و برعلا كئولم لاوم مظعملا
م غ ن اهج ن ا رد دروخن زيگرھ ي ائب ن ينج دنك مكس كرھ
مك ددع كى ريخل زنم زا متفكبش مامت بخ پرات

7 Osmanlı döneminde Trabzon'da, camilerin mahallelerine ad olmaları yaygın bir durumdur.

8 İskender Paşa'nın mezar taşı kitabesi, yaptırdığı onca yapıya rağmen bir tevazu örneğidir. Edhem, a.g.m., s. 348.

مرحوم و مغفور

اسکندر پاشا

روحیچون الفاتحه

سنه 049

Merhûm ve Mağfûr

İskender Paşa

Rûhiyçun el-Fâtîha

Sene 940

Taçkapı, cümle kapısı, minare şerefesi, mihrap ve minberde taş süslemeye rastlanmaktadır. Ayrıca minarede tuğla ve taşın bir arada kullanıldığı süslemeler bulunmaktadır (Fot. 4).

Yapı, kalem işi süslemeleriyle de dikkat çekmekte ancak bu tezyinatın son dönemlere aittir.

Mihrapta yer alan mukarnas süsleme yapıdaki farklı öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazılarda Celi Sülüs ve Celi Talik şeklinde iki karaktere yer verilmiştir.

Camide kuzey girişte, “Onlar, meleklerin, ‘Selâm size; yaptıklarınıza karşılık girin cennete!’ diyerek mutluluk içinde ruhlarını teslim alacağı kimselerdir” mealindeki Nahl suresi, 16/32. Ayeti bulunmaktadır. Kitabe sonundaki 1291/1874 tarihi ve Ketebehû Sâmi imzasıyla⁹ Trabzon’daki başka bir sanatkâr adı görülmektedir.

Yapıda ayet kitabesinden sonra rastlanan sanatkâr imzası aynı zamanda Gülbahar Hatun Cami’nde de görülmektedir.

قال الله تعالى انما يعمر مساجد الله من امن بالله و اليوم الآخر صدق الله العظيم كتبه اسعد 0031

Yine Tevbe suresi 18. Ayetinin bir bölümünden sonra Ketebehû Es’ad denmekte sadece burada bir yıl farkla 1300 tarihi geçmektedir.

Son cemaat yerinde alçı şebekeli pencere, giriş kapısı, kemer köşeliklerinde gülbezekler, harimde Fatiha, Nahl suresi, Ahzab, Fetih surelerinden ayetler ve Kelime-i Tevhid, “Ya Hazreti Bilal-i Habeşi, Hasan, Hüseyin, Talha ve Zübeyr isimleri caminin farklı bölümlerini süsleyen yazılardır.

Caminin avlu giriş kapısında, harim giriş kapısında, mihrapta ve minberde yer alan süslemeler Barok Dönemi süsleme özelliğini yansıtmaktadır. Ayrıca minarede tuğla işçiliğinin olması ve şerefe altlığının kirpi saçak şeklinde yapılması Klasik Dönem süsleme anlayışıyla karşılaşmaktayız.

Hamza Paşa Camii

1745 yılında inşa edilen caminin son köklü restorasyonu 2007’de yapılmıştır. Bani yapıya adını veren Hamza Bey’dir.

Taçkapı sade görünümlü olup, yuvarlak kemerlidir.

Yapıda, minare ve mihrapta Taş süsleme örneklerine rastlanmaktadır (Fot. 5).

Mukarnas süsleme bu yapıda alışlageldiği şekliyle mihrapta değil, minarede bulunmaktadır.

Celi sülüs, tezyinatta kullanılan yazı türüdür.

Harimdeki ahşap tavanda “S” şeklinde kıvrımlar, kenarlar kenarlar dikdörtgen çıtalarla düzenlenmiştir. Ayrıca tavanda sonradan ahşaptan yapılan karşılıklı iki hilal arasında tek yıldız ve kademeli sekizgen yer almaktadır.

Mihrapta nişin üst kısmı, istirdiye şeklinde tezyin edilmiştir. Kavsara üzerine ayet yazılmıştır. Mihrapta altın yıldız kullanılmış, bunun dışında her hangi bir renge rastlanmamaktadır.

⁹ قال الله تعالى ادخلوا الجنة بما كنتم تعملون 1291 كتبه سامي

Fatih (Orta Hisar) Camii

Yapının aslı şehrin İslam öncesi dönemine ait bir kilisedir. Hamitoğullan'ın 1314 yılında bu binayı yakmalarından sonra Alexios tarafından tamir ettirilmiş, 1461 yılında camiye çevrilerek, Fatih Camii adını almıştır.¹⁰

Cami, 1877, 1971-1987 yıllarında ciddi onarımlar görmüştür.

Yapıda özellikle iç mekânda günümüze gelen süslemelerin İslam dönemi cami tezyinatını yansıttığı görülmektedir.

Taçkapıdaki süslemede, Yazı, Bitkisel ve Geometrik unsurlar göze çarpmaktadır (Fot. 6).

Batı cephe alçı şebekeli pencereler, aynı cephe giriş kapısı üzerinde dikdörtgen formlu panodaki gülbezeklerle süslü Kelime-i Tevhid, Kuzey Cephede, girişin iki yanındaki İyon başlıklı sütunlar dış cephede dikkat çeken süsleme öğeleridir.

Harim mekânı, kubbe içi ve kubbe pencerelerinin etrafında Kalem işi süslemeler dikkat çeker.

Harimde pandandiflerde, madalyon içinde dört halife adları ve kalem işi bezemeler dikkat çeker.

Mermer ve taş malzemenin kullanıldığı mihrapta, geçmeler, mukarnas, stilize dallar ve bitkisel süslemeler bulunur. Madalyonlar ve ayetlerden oluşan yazılar, mihraptaki süsleme bütünü oluşturur. Ayrıca ceviz ağacından minberin doğu yüzü bezenmiş, batı yüzü sade tutulmuştur. Kündekâri tekniğinin Trabzon'daki örneklerinden biri olan minberde, geometrik ve bitkisel süslemelerden başka, Hicri 1215/1219 tarihleri bulunmaktadır.

İnşa kitabesinin doğu taçkapı üzerinde yer aldığı yapıda, batı ve kuzey taçkapılarda, cami içindeki kütüphanede ve bu kitabenin sağında olmak üzere çok sayıda kitabeye ev sahipliği yapmaktadır.

Bu camideki kitabelerde, 1253/1837 tarihli “Ketebehu Hakkak Hamid”, 1259/1843 tarihli “Ketebehu Mustafa”, ve Fî ğurre 1295/1878 “ketebehu Rıfat” gibi sanatkar imzalarının bulunması önemlidir. Şiirlerin yazarı olarak Zihnî adı ise, sanatın başka bir kolundan, bütüne giden yolda yardımlaşmanın örneği olarak durmaktadır. Caminin kuzey girişinde, Târih-i Feth-i Trabzon, sene 867 gibi, Trabzon'un fetih tarihini doğrudan vermesi bakımından önem taşımaktadır. Buradaki tek sorun, Trabzon'un fetih tarihi olarak verilen 867 hicri tarihinin miladi karşılığının 1463 olmasıdır.

Bu camide, başka yapılara ait kitabelerin kaybolmaması için bir başka sağlam yapıda yeniden ele alınmasının çarpıcı örneklerine şahid olunmaktadır.¹¹

Mihrapta farklı renk malzeme ve yazı süslemeler görülmektedir (Fot. 7). Minarede iki renkli taş kullanımı bir farklılık olarak durmaktadır. Camideki kitabelerde Celi Sülüs ve Celi Talik karakter tercih edilmiştir.

Hatuncuk Hatun Camii (Osman Baba Tekkesi)

1523 yılında tekke olarak inşa edilen yapı, dört yüz yıl sonra 1923'te camiye çevrilmiştir.

Taçkapı, sade görünümlü olup, dikdörtgen şeklindedir.

¹⁰ Yapının diğer adı olan “Orta Hisar Camii”, konumu dolayısıyladır.

¹¹ Caminin doğu cephesinde bulunan üç kitabe Kulaklı Çeşme (888/1483), Hazinedarzâde Osman Paşa Sebili (1842) ve 1468 tarihli Sufi Ali Bey kitabeleridir. Ömer KAHRIMAN, a.g.e., s.22-23

Tavan göbeğinde yer alan Ahşap süsleme (Fot. 8), yapıyı çevredeki diğer yapıların tezyinatından büyük ölçüde ayıran bir özellik olarak durmaktadır (Çiz. 4).

Musa Paşa Camii

Yapı, 1668 yılında inşa edilmiştir. Adını banisi Musa Paşa'dan alır. Sahna açılan kapının üzerinde, sülüs hatla dört satırlık kitabe yer alır.

Camide, minare, mihrap, son cemaat revakı ve pencere alınlığında taş süsleme örneklerine rastlanmaktadır (Fot. 9).

Mukarnas kavsaralı mihrabı bu makalenin konusu açısından önem taşımaktadır (Çiz. 5).

Yazı süslemede sadece Celi sülüs karakterinin kullanıldığı tezyinat repertuarında kitabede yeşil renge yer verilmiştir.

Hacı Kasım Camii

1821 yılında inşa edilmiştir. 19. Yüzyılın başlarına inşa edilen yapı 20. Yüzyılın sonunda ve 2015 yılında onarım görmüştür. Minare son yıllarda eklenmiştir.¹²

Bani, Hazinedarzade Osman Paşa'dır.

Taçkapısı sade görünümlü olup, dikdörtgen şeklindedir. Mihrap ve minarede taş tezyinata yer verilmiştir (Fot. 10).

Kubbe içinde ışın demeti şeklinde kalem işi süsleme ve iç mekânda dört halife isimleri görülür. Taş malzemedan hazırlanan mihrapta, Allah ve Muhammed isimleri yazılıdır.

Celi Sülüs, camideki tezyinata görülen yegâne yazı türü olarak durmaktadır.

Çarşı Camii

1839 yılında inşa edilen cami 1964 yılında onarılmıştır. Bani olarak Hazinedarzade Osman Paşa'nın adına rastlanmaktadır. Yapıda süslemelerin: Taçkapıda, Yazı, Bitkisel ve Geometrik şekli görülmektedir.

Yapıdaki taş süsleme örnekleri Kuzey ve Batı giriş kapıları, mihrap, minber, minare ve vaaz kürsüsünde bulunmaktadır.

Ahşap süsleme örneğine kapı kanatlarında, Maden süsleme ise kapı tokmaklarında görülmektedir (Çiz. 6).

Mihrapta, Barok üslubunun “s” ve “c” kıvrımları, perde motifi ve karanfiller gibi öğeleri dikkat çeker. Aynı süsleme anlayışı minberde de kendini gösterir. Bitkisel süslemeler 19.yy. Barok üslubunu yansıtmaktadır.

Son cemaat revakında, kubbe içlerinde, üçgen geçişlerde, harim mekânı örtü sistemi içi, kubbeye geçiş öğelerinde ve pencere kenarlarında Kalem işi süslemeye çokça yer verildiği görülmektedir. Kalem işi süslemelerde, kırmızı, mavi, beyaz, siyah ve yeşil renkler tercih edilmiştir.

Mukarnas süsleme camide iki yerde, Minare kaidesi ve mihrap kavsarasında dikkat çekmektedir. Camideki yazılarda celi sülüs ve talik yazı tercih edilmiştir. Zihni'nin sözlerini yazdığı kitabe, son cemaat mahallinden harime giriş kapısının üzerindedir (Fot. 11).

¹² Haşim Karpuz, *Trabzon*, Ankara 1990, s. 47.

Konak Camii

Yapı 1885 yılında inşa edilmiştir. Bilinen onarımları 1953, 1970, 1983, 1990, 1995 olarak sıralamak mümkündür.

Mutadı veçhile tezyinatta taçkapı yazı, bitkisel ve geometrik süsleme ile öne çıkmaktadır (Fot. 12).

Taçkapı, minare, mihrap, son cemaat revakı ve pencere kilit taşı, bu yapıda taş süslemeye rastlanan öğelerdir. Kesme taş malzemeden hazırlanan mihrapta Barok unsurlar hakimdir. Sütunceler stilize asma dalları ile bezelidir (Çiz. 9).

Minarenin pabuç kısmı, mukarnas süslemeye yer verilen bölüm olarak durmaktadır. Camide kullanılan tek yazı türünün Celi sülüs olduğu görülmektedir. Yine tezyinatta Altın yaldız bulunmaktadır.

Gülbahar Hatun Türbesi

1505 yılında inşa edilen türbe, üç yüz yıl kadar bir süre sonra 1803'te geçirdiği onarım dışında, Cumhuriyet döneminde, 1975-1982 yılların esaslı bir şekilde elden geçirilmiştir.

Türbe, Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun için 911/1505 yılında yaptırılmıştır. Yapı, 1975 ve 1982 yıllarında onarılmıştır. Kitabesine göre banı, Yavuz Sultan Selim'dir.¹³ Taçkapıda, yazı, bitkisel ve geometrik tezyinata yer verilmiştir. Taş süsleme beden duvarlarında da dikkati çeker (Fot. 13).

İç mekânda kalem işi süslemeler bulunmaktadır. Pencere üzerlerinde bulunan kemer alınlıkları ve sarı zeminli duvar satırları, lacivert ve firuze renkli palmetlerle bezenmiş, köşelere ufki uzanan rozetler yapılmıştır. Kemerler, kemer alınlıkları, kemerleri kuşatan ikinci friz kemerler ile köşelikler, kiremit kırmızısı, lacivert, sarı ve beyaz gibi canlı renklerle aşırı derecede süslenmiştir. Mihrap yerini belirleyen kemerin üzerine Kelime-i tevhid, korniş altında, her kenarda iki olmak üzere on altı dikdörtgen panoya ise besmele ile birlikte Ayete'l-Kürsi yazılmış ve dua ayetleri ile tamamlanmıştır.¹⁴

Kitabe ve tezyinatta yazı türü olarak Celi sülüs kullanılmıştır. Kuzeydeki giriş kapısı üzerindeki kitabenin dili Farsça'dır.

Kalem işi tezyinatta lacivert, firuze, beyaz ve sarı renklerin kullanıldığı görülmektedir.

Emir Mehmet Türbesi

Yapı 1523 yılında inşa edilmiştir.

Türbede süsleme öğelerinin, Taçkapıda ve iç mekânda olduğu görülmektedir. Yazı süsleme tercih edilen tezyinat unsurudur (Fot. 14).

Emir Mehmet Türbesinin kuzeydoğu cephesinde sivri kemerli bir niş içinde yer alan basık kemerli giriş kapı üzerindeki kitabesinin¹⁵ ilk iki satırı sülüs, üçüncü ve dördüncü satırları ise talikle yazılmış olup ilk iki satır Arapça diğer satırları manzum ve Farsça-Arapçadır.

Cephede pencerelerin sivri kemerlerinin bitişi hizasında dizilen koyu renkli taşlardan oluşturulmuş kuşak dışında başka bir süsleme yoktur.

İç mekân oldukça sade olup güney cephede üç kademeli bir mihrap nişi yer almaktadır. Mihrabın üstteki iki kademesi basit taş oymalar ile süslenmiştir. Mihrabın sağındaki kenarda

¹³ Edhem, a.g.m., s. 339.

¹⁴ Hakkı Önkıl, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara, TTK Yayınları, 1990, s.99-100

¹⁵ Edhem, a.g.m., s. 345-346.

taş alınlı dikdörtgen biçimli küçük bir dolap nişi yer almaktadır.¹⁶

Kubbe içi tuğla malzemeden yapılmıştır.

İlk iki sırası Arapça, son iki sırası Farsça kitabesi dikkat çeker.¹⁷ Kitabe metni şöyledir:

قد بنيت هذه التربة الشريفة الاجل المرحوم المغفور المحتاج الى
رحمة الله الصمد امير محمد طيب الله ثراه و جعل الجنة مثواه
خطاب ارجعى جانش چو بشنيد اطاع الله بالرجع اليه
مورخ گفت در تاريخ نقلش كلامى رحمة الله عليه 039

Türbede yazı türü olarak, Celi sülüs ve Celi Talik kullanılmıştır.

Değerlendirme

Trabzon'da İslam dönemi dini mimari yapılarında en yoğun kullanılan malzemenin taş olduğu görülmektedir. Tuğla, ahşap, alçı, az sayıda olmak üzere maden de, tercih edilen malzemeler arasındadır.

Trabzon dini mimari yapılarındaki tezyinat, aynı dönem Osmanlı şehirlerinin birçoğundaki aynı tür eserlerle mukayese edildiğinde, büyük ölçüde sade ve mütevazı kaldığı görülmektedir. Bu durumu genelde gösterilen gerekçelerle izah mümkündür. Yapıların bir kısmının günümüze gelememiş olması, bazılarının yapılan özensiz onarımlarda tezyinatlarının deforme edilmesi, nihayet imkânsızlıklar dolayısıyla onarılamayıp tezyinatın hasar görmesi gibi nedenler gösterilebilir. Aksi takdirde, Trabzon gibi önemli şehzadelerin (Yavuz, Kanuni) yetiştiği bir şehirde günümüze gelen yapıların sayı ve kalitelerini izah etmek imkânsızlaşır.

Trabzon'da cami mimarisinde kalem işi tezyinatta hemen her yapıda rastlanmakla birlikte, İskender Paşa ve Çarşı camileri öne çıkmaktadır. Zaten sayıları az olan türbelerde ise Gülbahar Hatun Türbesi'nde sadece iç mekânda karşımıza çıkmaktadır. Emir Mehmet Türbesi'nde ise kalem işi süsleme bulunmamaktadır.

Hemen her şehrimizde yaşanan, tarihi eserlerin bir kısmının farklı nedenlerle günümüze gelememesi durumu Trabzon'daki dini yapılar için de geçerlidir.

Harimde kubbenin iç kısmında, Pandantiflerde, duvarlarda, pencerelerin kenarlarında, son cemaat revakı kubbelerin iç kısımlarında, kapı alınlıklarında, minberlerde, mihraplarda süslemeler yer almaktadır.

Kalem işi, kıvrık dallar, S ve C kıvrımlar, yapraklar, üzüm salkımları, palmetler, rumiler, lotuslar, gülbezekler, stilize edilmiş çiçekler, saat motifi, vazodan çıkan bitkisel motifler, simetri halinde bitkisel süslemeler, geometrik motifler, mukarnaslar, perde motifleri gibi süslemeler karşımıza çıkmaktadır.

Yazı

Çarşı Camii, Fatih Büyük Cami, Fatih Camii, İskender Paşa Camii ve Emir Mehmet Türbesinde Celi Sülüs ve Celi Ta'lik yazı karakterinin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu yapıların dışındaki örneklerde sadece Celi Sülüs tercih edilmiştir.

Yazıların çoğunlukla yapılara ana girişlerin üst kısmında inşa veya onarım kitabesi, mihrap, minber ve minarelerde yer aldığı görülmektedir.

16 Tülay Zorlu, "Trabzon Gülbahar Hatun ve Emir Mehmet Türbeleri", *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2011 - Sayı 35, s. 226-227.

17 Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk İslam Eserleri ve Kitabeler*, Trabzon, 2000, c. 1, s. 156.

Süslemede kullanılan malzeme olarak taş öne çıkmaktadır. Az miktarda ve yer de olmak üzere ahşap, tuğla ve metal takip etmektedir. İskender Paşa Camii'nde tuğla malzemeye yer verildiğini görüyoruz. Emir Mehmet Türbesi kubbe iç yüzeyi de tuğlanın bölgedeki kullanımındaki istisnalardan birini oluşturmaktadır.

İskenderpaşa Camii, Çarşı Camii ve Konak Camii'nde görülen süslemeler Barok Dönem özelliği göstermektedir. Barok Dönem süslemeleri bu camilerde taç kapılarda, mihraplarda ve minberlerde karşımıza çıkmaktadır.

Kitabelerde dil olarak şehir merkezindeki erken dönem örneklerde Arapça başta olmak üzere daha az sayıda Farsça ve son yüzyıldaki örneklerde ise Osmanlı Türkçesinin öne çıktığı görülmektedir.

Minberler, Üst katlardaki mahfiller, tavanlarda, kapı ve pencere kanatlarında ahşap süsleme kullanılmıştır.

Trabzon'da dini mimari örneklerinde çini süsleme bulunmayışı dikkat çekici bir durumdur.

İncelediğimiz yapılarda usta adına rastlanamamıştır. Bu durum da, aynı dönem diğer Osmanlı şehirleri örnekleri ile mukayese edildiğinde dikkat çekicidir.

Şirin Hatun, Kanuni Sultan Süleyman, Yavuz Sultan Selim, İskender Paşa, Hamza Bey, Musa Paşa, Hazinedarzaade Osman Paşa gibi isimler bani olarak karşılaştığımız isimlerdendir.

Hattat Rıfat, Sâmî, Mustafa, Hakkâk Hâmid gibi isimler Trabzon dini mimarisinde adlarına rastladığımız san'atkârlardır.

Kırmızı, mavi, beyaz, yeşil, sarı, firuze, lacivert, siyah, altın yıldız renkleri incelediğimiz yapılarda yoğun olarak kullanılmıştır.

Osmanlı dönemi mimari yapılarının bir kısmı günümüze gelememişken, günümüze gelen yapılardaki tezyinatın da çok az kısmı sağlıklı bir şekilde korunabilmiştir. Yapılacak restorasyonlarda gereken özen gösterilmezse kalan örnekler de yok olup gidecektir.

Ekler:

Fot. 1: İç Kale Camii Kitabesi

Fot. 2: Gülbahar Hatun Camii Mihrabı

Fot. 3: İskender Paşa Camii Mihrap

Fot. 4: İskender Paşa Camii Minare

Fot. 5: Hamza Paşa Camii Minaresi

Fot. 6: Fatih Camii Kitabe

Fot. 7: Fatih Camii Mihrabı

Fot. 8: Hatuncuk Hatun Camii Tavan

Fot. 9: Musa Paşa Camii Mihrabı

Fot. 10: Hacı Kasım Muhittin Camii

Fot. 11: Çarşı Camii

Fot. 12: Konak Camii Mihrabı

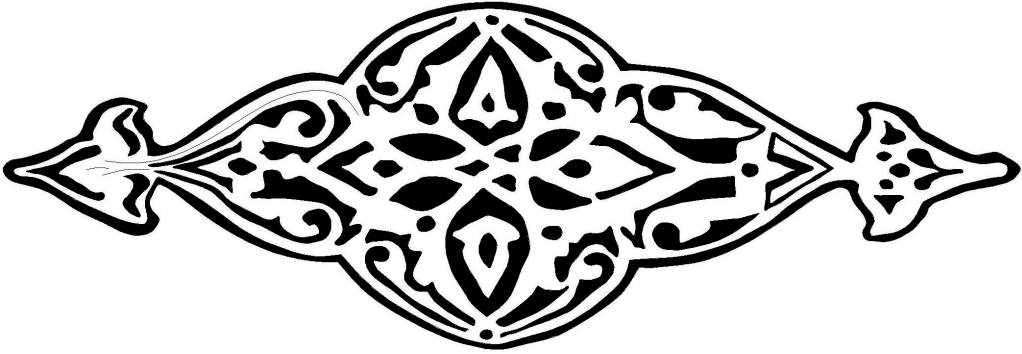
Fot. 13: Gülbahar Hatun Türbesi

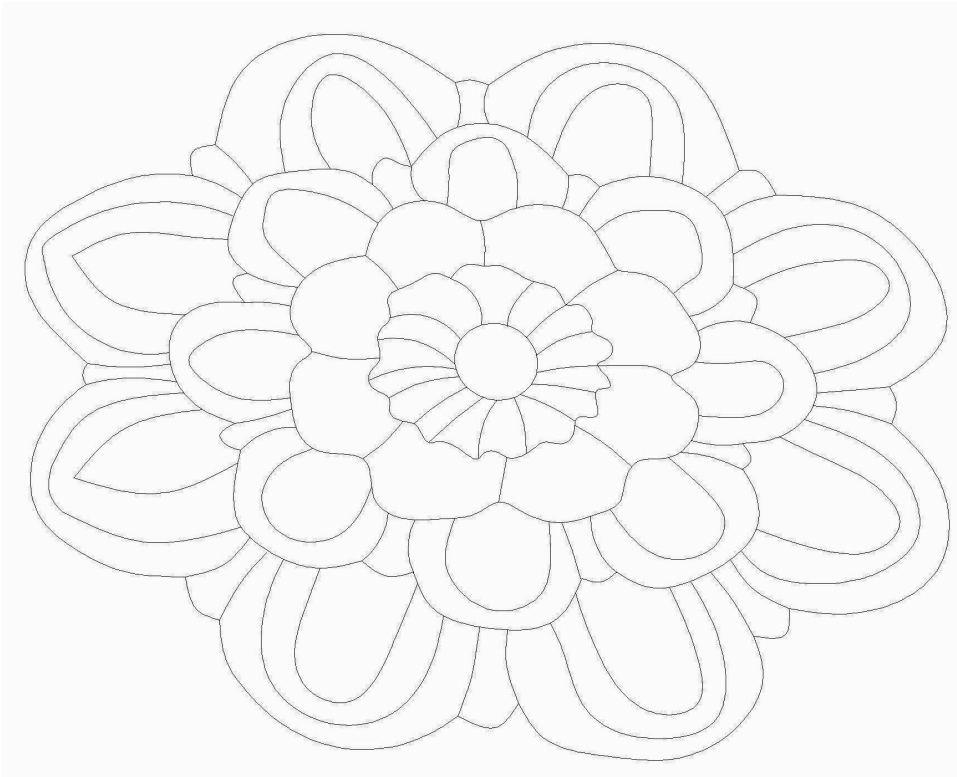
Fot. 14: Emir Mehmed Türbesi

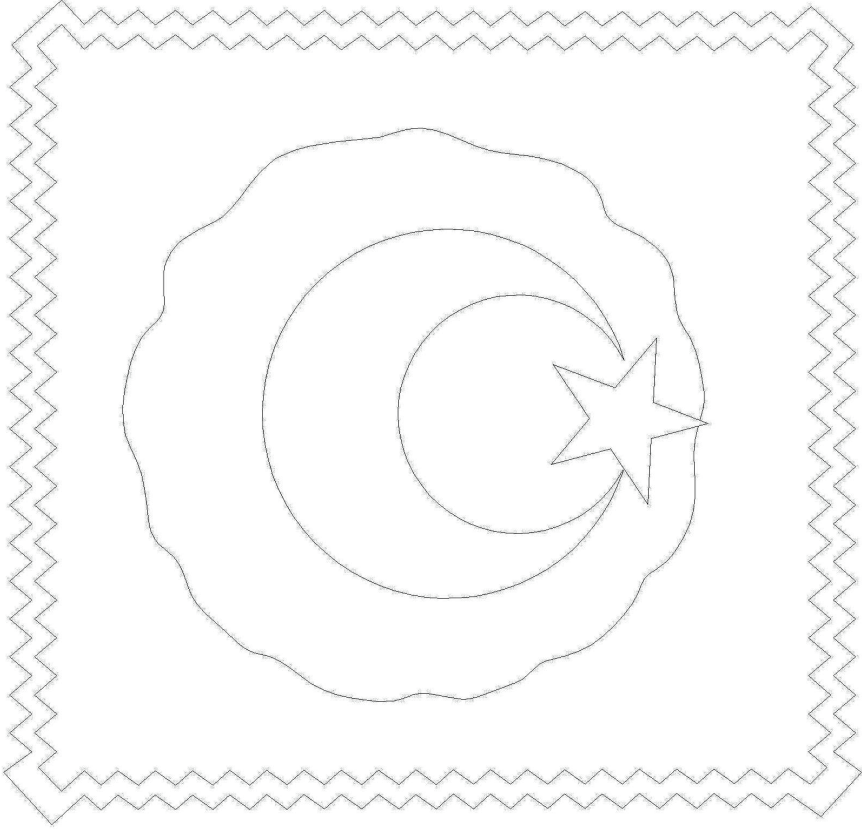
Çiz. 1: Gülbahar Hatun Kapı Alınlık Süslemesi

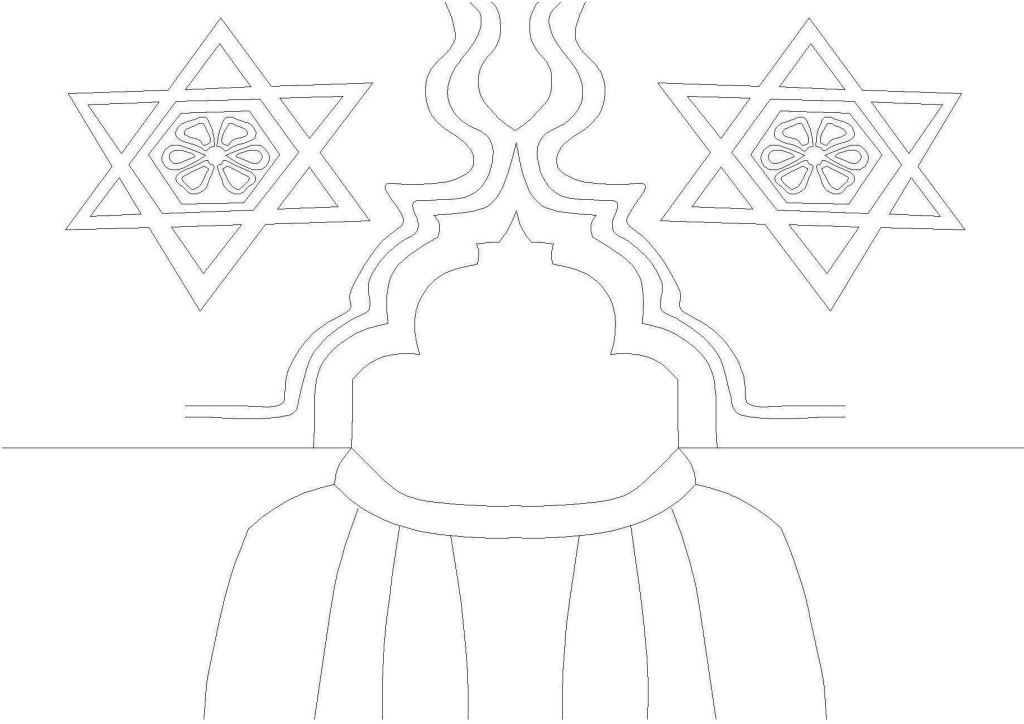
Çiz. 2: Gülbahar hatun türbesi bitkisel süslemesi

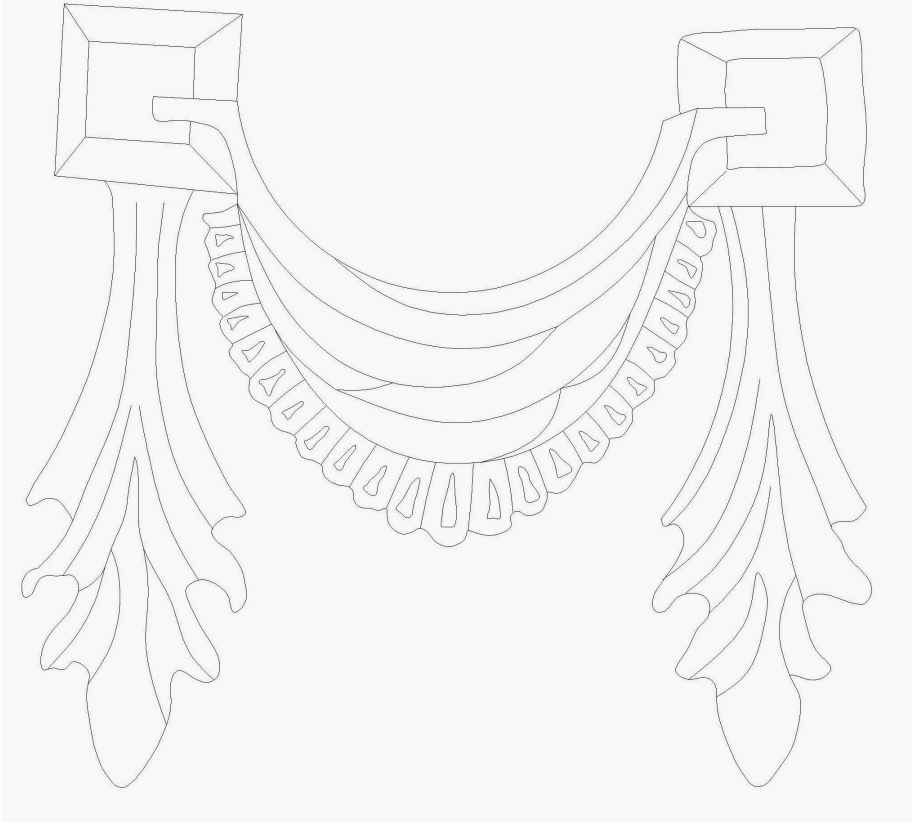
Çiz. 3: İskender Paşa Taşkapı Süslemesi

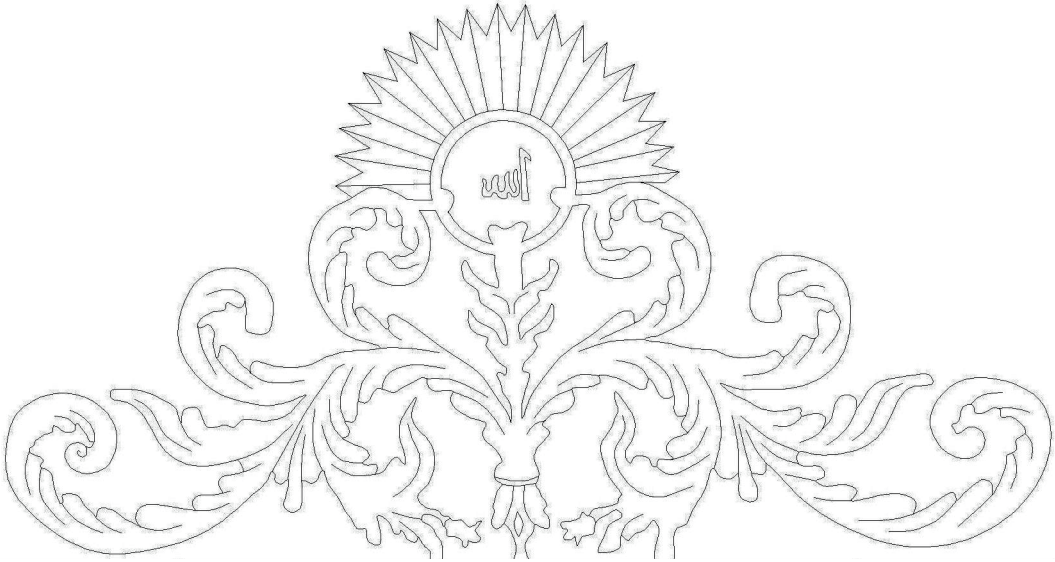
Çiz. 4: Hatuncuk Hatun Camii Tavan Göbeği Süslemesi

Çiz. 5: Musa Paşa Mihrap süslemesi

Çiz. 6: Çarşı Camii Kapı Tokmağı

Çiz. 7: Konak Camii Mihrap süslemesi

RUS ARŞİVLERİNDE BULUNAN ESKİ FOTOĞRAFLARDA TRABZON VE CİVARINDAKİ DİNİ KÜLTÜR ANITLARI

*Dimitri D. VASİLYEV **

Trabzon'daki tarihi tesisler "İstanbul Rus Arkeolojik Enstitüsü'nde (RAİK) çalışan tanınmış Rus bilim adamları tarafından araştırılmış, 19. yüzyılın sonlarında – 20. yüzyılın başlarında Rus araştırmacıları Doğu Anadolu'da ve Türkiye'nin diğer bölgelerinde ilk olarak dini kültür anıtlarının resim ve fotoğraflarını yapmışlardır.

Bilimsel seyahat "Konstantinopol Rus Arkeolojik Enstitüsü" nün tahsis ettiği parayla gerçekleştirilmiştir. 1894 yılında ihdas edilen söz konusu Enstitü, yurt dışında bulunan tek Rus bilimsel kuruluştur. Enstitünün daimi müdürü, Slav ve Bizans tarihi uzmanı, Akademi Üyesi Födör İvanoviç Uspenski (1845-1928) idi. Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Enstitü kapanmıştı, ancak Uspenski bu kapanışın geçici olduğunu düşünmüştü. Bu nedenle Rus bilim adamları, çalışmalarının devam edilmesine karar vererek, Türkiye'deki tarihi yerlerin araştırılmasını işgal edilen topraklarda sürdürmüştü.

Bundan sonra Trabzon ve civarındaki tarihi eserler Birinci Dünya Harbi sırasında Rus bilim adamlarınca ikinci kez araştırılmıştır.

Rus Dışişleri Bakanlığı Rus ordusunca işgal edilen bölgelerde tarihi eserlerin korunması için aktif faaliyet göstermişti. Bu faaliyette belli ideolojik görüşler yansıtılmıştı. İngiliz ve Fransız gazetelerinin medeni ülkelerin Alman barbarlığına karşı güdülen savaş dedikleri bu savaşta askeri başarılar yanı sıra Rusya'nın medeni timsalinin yaratılması büyük önem taşıyordu.

Rusya Bilimler Akademisi Başkanı Grandük Konstantin Çar'a bir başvuruda bulunarak, bir grup araştırmacının Kafkas cephesine gönderilmesini önermiş ve çoğu kadim ve Bizans dönemlerinden kalan mimari ve arkeolojik anıtların korunması ve bilimsel şekilde tanımlanması amacıyla Rus bilim adamlarına Kafkas cephesine gitme izninin verilmesini istemiştir. Söz konusu gruba "Trabzon Arkeolojik Grubu" adı verilmişti. Her şeyden önce eserlerin betimlenmesi ve konservasyonu öngörülmüş, kazılar ise mümkün olduğu takdirde yapılacaktı. Tarihi ve olağandışı doğal yerlerin fotoğrafları mutlaka çekilmesi gerekmişti. İmparator 2. Nikola amatör fotoğrafçı olarak buna özel dikkat vermişti. İzin alındıktan sonra Akademisyen F.İ.Uspenskiy çalışmalarda bulunmak için Kafkas cephesine gönderilmişti.

1916 yazında, anıtları araştırıp korumak üzere, ünlü akademisyenlerimizi N.Ya. Marr, İ. A. Orbeli gibi içeren bir grup bilgin daha Kafkas cephesine gitmişti. Bilim adamları Bizans ve Trabzon İmparatorluğundan kalan eserlerin araştırılmasının yanı sıra etnolojik fotoğrafları da çekmiş ve yerlilerin yaşayış tarzını tanımlanmışlardır. Grup üyesi fotoğrafçı

* Prof. Dr., Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, dmivas46@mail.ru.

S. Bulbenko, Rus şarkiyatçılarının verdikleri talimatlara uyarak, Trabzon civarındaki tarihi eserlerin fotoğraflarını çekmişti.

Bu bölge Çarın ve yakınlarının dikkatini niçin çekmişti? Rus araştırmacılarının Türkiye’de önünde duran vazifeleri anlatan bir raporun taslağı arşivde bulunmaktadır. Bu rapordan Uspenski’nin ünlü bilim adamı ve aynı zamanda belli görüş sistemine sahip bir siyasetçi olduğu görülmektedir. Uspenski söz konusu bölgenin sınırlarının Anadolu’nun Karadeniz sahilinde şüphesiz etkili devlet olan eski Trabzon Çarlığının sınırlarına rastladığını kaydederek, bölgenin siyasi önemini vurgulamıştı. Taslağın bazı cümleleri, Uspenski’nin Rusya, İngiltere ve Fransa’nın savaş sonrası dönemde Türkiye’nin bölünmesine ilişkin planları çerçevesinde merkezi Trabzon’da bulunacak bağımsız bir devlet kurmak istediklerini bilmiş ya da tahmin etmiş olduğunu göstermektedir.

Anılan fotoğraflar, Sant-Peteresburg’taki birkaç arşivde bulunur ve maalesef, tek bir dosya şeklinde toplanmamış olduğundan, bu fotoğrafların tespit edilmesi ciddi zorluklara karşılaşmaktadır.

Trabzon dahil Doğu Anadolu’da çekilen en büyük fotoğraf derlemesi, Çar ailesine ait bir koleksiyonda korunmaktadır. Fotoğraflar bilimsel ekiplerin başkanlarıncı bu koleksiyona devredilmişti. Özellikle, tabiatı ve tarihi eserleri gösteren fotoğrafları kapsayan Stelletski Fonu büyük ilgi çekmektedir.

İgnati Stelletski adlı akademisyen speleolog başkanlığındaki Rus araştırma ekibi, 1917 yılında Trabzon’dan Türkiye’nin Güney-Doğusuna yola çıkmıştı. Erzincan ve Bayburt’un civarları araştırılmıştı. Ekibe katılan S. Bulbenko arkeolojik tesislerin ve mağaraların fotoğraflarını çekmişti. Bugünkü Tezcan’a (eski adıyla Mema-Hatun) yakın Pekerç kalesinin harabeleri ve etrafındaki mağaralar araştırılmıştı.

N.L.Okunev’in 1917 yazında Hasankale, Aça Manastırı, Dört kilise, Barhal, Memahatun ile Erzincan arasındaki Fırat vadisi, Memahatun, Piçariç köyü, Erzincan, Erzincan’ın 17 km uzaklığında bulunan bir köy, Peterik, Bayburt, Varzahan, İspir, Kalekasrık köyü, İşhan, Eyöşk-Vank, Hahul, Oltı, Bana, Mishet, Arkenis yoluyla yaptığı Kafkas cephesi seyahati sırasında çekilen fotoğraflar. Negatifler fotoğrafçı Bulbenko tarafından yapılmıştır. (NA, FA, O.186-O.192).

Bilim ekibi Başkomutan Grandük Nikolay Nikolayeviç’ten seyahat için uzun süre izin beklemiştir. 1916-1917 yılları boyunca, gruba katılan ekip üyeleri mimari ve arkeolojik eserlerin tarif ve tasnifi işiyle meşgul olmuştur. Çar 2. Nikolay’a Kafkas cephesini ziyareti sırasında bu çalışmaların sonuçları takdim edilmiştir. Özellikle, 2. Nikolay’ın insiyatifi ile Ağrı Dağı’na bir de tırmanış gerçekleştirilmiştir.

Kafkas’ta ve Türkiye’de çekilmiş olan fotoğraflar Çar ailesine devredildikten sonra Saint-Petersburg’daki Mermer Saray’ın koleksiyonuna dahil ettirilmişti ve bugün Rusya Bilimler Akademisinde korunmaktadır.

Rusya Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsünde Rusya İmparatorluğu dönemine ait tarihi belge niteliği taşıyan çok sayıda fotoğraf bulunmaktadır. Bu koleksiyon, her ikisi de Büyük Prensler olan General-Amiral Konstantin Nikolaeviç ve oğlu Rusya İmparatorluk Bilimler Akademisi Başkanı Konstantin Konstantinoviç’e ait fotoğraflardan oluşmaktadır. Koleksiyonun toplanmasına Büyük Prenslerin eşleri, yani Konstantin Nikolaeviç’in eşi Aleksandra İosifovna ve Konstantin Konstantinoviç’in eşi Elizaveta Mavrikiyevna, ayrıca onların oğulları da yardımcı olmuştur.

Fotoğraflar 1917 ile 1932 yıllarında Rusya Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsüne parçalar halinde getirildi. Söz konusu Enstitü, 1917 yılının Ekim ayından önce Büyük Prensler ailesinin malı olan ve Petersburg'da bulunan Mermer Saray'da bulunuyordu.

Devlet Donanma Arşivinde muhafaza edilen, Trabzon ve civarlarını gösteren askeri haritalar ve şemalar özel dikkate değerdir. Askeri hareketler başlamadan önce Rus deniz subayları tarafından yapılmış bu haritalarda stratejik önem taşıyan tesislerin yanı sıra tarihi anıtlar da gösterilmiştir.

Bugün Türkiye'de dini eserler dahil kültürel anıtların korunmasına büyük ilgi ve özen gösterdiğine müşahidiz. Türk hükümetinin bu yöndeki faaliyetle karşılır. Bu bağlamda arşivimizdeki fotoğraflar kültür, tarih, arkeoloji ve etnoloji uzmanları, sanat tarihçisi, mimar ve restorasyoncular için Müslüman kültürünün en büyük merkezlerinden olan Orta Asya ve Anadolu'nun tarihi ve kültürüne ilgi duyan herkes için yararlı olabilir.

Her biri tarihi belge niteliğinde olan bu fotoğraflar Anadolu'da bazı şehirlerin ve bu şehirlerde yaşayan insanların fotoğraflarını ihtiva etmektedir.

1. Trabzon kalesinden açılan şehir görünüşü. Devlet Donanma Arşivi.
2. Trabzon kalesindeki arazilerin planı. Devlet Donanma Arşivi.
3. Trabzon ve civarındaki istihkâmları gösteren harita. Devlet Donanma Arşivi.
4. Trabzon bölgesindeki sahil hattı ve koylar. Devlet Donanma Arşivi.
5. Trabzon limanında gemilerin durumu. Devlet Donanma Arşivi.
6. Trabzon'da inşa edilen liman fotoğrafı ve limanın özelliklerinin tanımlanması. Devlet Donanma Arşivi.
7. Çoruh Nehrinin kaleden açılan görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.189/29
8. Beyburt. Kalenin surları. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.189/2
9. Beyburt. Şehrin manzarası. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.189/63
10. Hasankale. Kalenin genel görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/3
11. Hasankale. Kalenin Doğu kapısından göülen manzara
12. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/9
13. Hasankale. Şehir kapısının görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/16
14. Hasankale. Şehirdeki fıskiye. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/12
15. Hasankale. Şehirdeki fıskiye. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/14
16. Hasankale. Şehirdeki fıskiye. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/15
17. Dörtkilise. Kayanın üzerindeki kalenin görünüşü.
18. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/50
19. Dörtkilise. Bir ahşap evin görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/53
20. Barhal. Barhal Çay'ın manzarası. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/21
21. Barhal. Kilisenin genel görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/62
22. Barhal. Kilisenin iç görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/9
23. Barhal. Kilisenin iç görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/4
24. Memahatun ile Erzincan arasındaki bölgede Fırat vadisinin manzarası.

25.	Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.187/24
26.	Memahatun ile Erzincan arasındaki bölgede Fırat nehri. Yerliler grubu.	
27.	Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.187/25
28.	Memahatun. Binaların genel görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.187/29
29.	Memahatun. Kervansaray. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.187/41
30.	Memahatun. Türbe. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.187/31
31.	Memahatun. Türbe girişinin görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.187/32
32.	Memahatun. Türbenin iç görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.187/36
33.	Pıçarıç. Genel görünüş. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.187/43
34.	Pıçarıç. Dağdan görülen köy manzarası. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.187/47
35.	Pıçarıç. Yeraltı merdiven. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.187/45
36.	Erzincan. Kervansarsayın kapısı. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.187/55
37.	Erzincan. Kervansarsayın avlusu. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.187/57
38.	Erzincan. Eski Türk binası. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.187/52
39.	Erzincan. Eski caminin iç görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.187/60
40.	Erzincan. Şehirdeki fiske. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.187/50
41.	İspir. Kaya üzerindeki kalenin görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.189/21
42.	Oltı. Kayanın genel görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.191/34
43.	Oltı. Şehrin manzarası. Foto çeken: Bulbenko. 1917.	O.191/31
44.	Yerli köylü. Foto çeken: İ.A. Orbeli. 1911-1912.	